

Kattinge Landsby, Værk og Søer

Et kulturmiljø i historisk perspektiv

Af Mogens Refsgaard

Kattinge Landsby med Kattinge Vig og Bognæs mod nord og Nebbe Slot samt Kattinge Værk og Sø mod nordøst.

Kattinge-området ligger i den inderste del af Roskilde Fjord og omfatter Kattinge Landsby, det middelalderlige Nebbe Slot og Kattinge Værk og Søer.

Kattinge er formentlig en af de smukkeste og bedst bevarede landsbyer i Danmark, og fjordlandskabet omkring Kattinge Vig og Bognæs betegnes af Fredningsstyrelsen som ”mere end et typisk og smukt dansk landskab, det er enestående.” Samtidig har området en spændende historie, der i det følgende skitseres i et bredere perspektiv.

De ældste tider

Landskabet blev dannet ved afslutningen af den seneste istid, idet smeltevandet løb fra Lejre mod nord, hvorved det dannede

å- og søsystemet til Kattinge Vig og ådalen til Lejre Vig.

I det 6. årtusinde f. Kr. trængte havet ind i Roskilde Fjord, hvilket medførte *jæger- og fiskerboplads* langs kysterne. I *bondestenalderen* blev jægerne og fiskerne bofaste, idet der fra denne periode bl.a. er fundet lerskiver med soltegn, ligesom der er gravhøje fra *bronzealderen* og fund fra *jernalderen*, da Kattinge formentlig blev grundlagt fra *vikingetiden* er der i den østlige ende af Store Kattinge Sø fundet rester af en kristen kirkegård fra 900-tallet.

Samtidig er Kattinge-søerne og åsystemet helt tilbage til ”Danske Atlas” blevet tillagt betydning som *vikingernes vandvej* til Lejre, idet det

nuværende søsystem udgjorde den inderste ”arm” af Kattinge Vig og strakte sig op til Lejre. I de senere år har den almindelige forestilling dog været, at indsejlingen er sket fra Lejre Vig gennem Lejre Å.

Nebbe Slot og Bistrup Mølle i middelalderen

I middelalderen skete der en udvidelse af landbrugsarealet og grundlæggelse af nye *landsbyer* og *kirker*, ligesom kongen og stormændene byggede *slotte og borge*.

Denne udvikling afspejles også i Kattinge, der først nævnes i 1289. I middelalderen hørte landsbyen under godset *Nebbe Slot*, der blev opført i 12-1300-tallet på landtangen eller ”næbbet” ved udløbet fra de

nuværende Kattinge Søer. Samtidig anlagdes en dæmning hen over udløbet, hvorved forbindelsen til fjorden blev afbrudt og søerne dannet.

Model af Nebbe Slot

Slottet ses nu som de tre lave banker sydvest for slusen ved Kattinge Værk. Det var en typisk middelalderborg af "mottetypen", idet der på den sydligste banke stod et forsvarstårn, motten, mens der på den midterste stod et forværk til selve borgen, der stod på den nordlige banke.

I 1364 blev Nebbe overtaget af Valdemar Atterdag, der indsatte en foged på Nebbegaard i Kattinge, men i 1375 blev borgen overdraget Roskilde-bispen - bl.a. som erstatning for København! – og styret fra Bistrupgaard ved Roskilde.

Nebbe er aldrig blevet undersøgt systematisk, men der er gjort en del fund, ligesom der opbevares munkesten og mønter fra Erik Klippings tid.

Efter bygningen af dæmningen blev afløbet fra søerne ledt ud i den østlige ende af Kattinge Sø og ned til Bistrupgaard på det nuværende Sct. Hans Hospitals område, hvor det drev den gamle *Bistrup Vandmølle*.

Landsbyen før landbo-reformerne og Kattinge Værk
Efter Reformationen skete der

en styrkelse af nationalstaten og kongemagten. Det økonomisk-politiske grundlag for dette var *merkantilismen*, der kan sammenfattes i målsætninger om positiv handelsbalance, selvforsyning og udvikling af indenlandsk industri samt stimulering af befolkningen. Den merkantilistiske politik var således rettet mod udviklingen af byerne, mens landbruget - der beskæftigede næsten 90 pct. af befolkningen – blev forsømt.

For Kattinge afspejler dette sig i bøndernes forhold og Kattinge Værk. Ved Reformationen blev Bistrupgaard overtaget af kronen, men i 1661 blev godset foræret til København som tak for byens indsats under svenskekrigene. Herved blev det meste af Kattinge underlagt magistraten.¹

Udskiftningskort

Der var oprindeligt 16 gårde i Kattinge, foruden huse til landarbejdere og håndværkere, der var placeret i en rundkreds omkring den åbne plads, *forten*, der blev benyttet som drikkested for kreaturerne og var landsbyens samlingssted. Hver gård og de fleste huse havde et indhegnet stykke jord, *toften*, og uden om landsbyen lå *bymarken*, der blev dyrket i *trevangssystemet*, idet man

¹ Dog kom 4 af gårdene i løbet af middelalderen kom ind under *Roskilde Domkirke*. I 1670 blev de kongelige rytterbønder, og i 1694 kom de under Lindholm Gods, indtil de fra 1870-1912 blev solgt til selveje.

Svinget 7, der var rammen om Holbergs "Erasmus Montanus"

skiftede mellem afgrøderne hvert år. Vangene var inddelt i mindre *åse*, der igen var inddelt i lige så mange *agre*, som der var gårde. Uden om bymarken lå *overdrevet* til græsning.

De enkelte gårdes jord var således spredt ud over bymarken, hvorved markarbejdet måtte ske i fællesskab. Det var en besværlig driftsform og høstudbyttet var kun 4-5 fold mod nu 25-30 fold, og når bondens udgifter var trukket fra, var der ikke noget tilovers til udvikling i landsbysamfundet, som det ses af et forenklet driftsregnskab:

Indtægt/UDgift	Tdr. korn
Høstudbytte af 20 tdr.. såsæd	100
- Løbende udgifter:	
Landgilde til herremanden	-20
Tiende til kirken	-10
Skatter til kongen	-15
Løn til karle, piger og husmænd	-10
Bøder til landsbykassen, løn til degnen, offer til kirken, bropenge mv.	-5
=Indkomst til forbrug og såsæd	=40
- Familiens eget forbrug	-20
- Henlæggelse af såsæd til næste år	-20
=Rest til opsparing og investeringer	= 0

Landsbyen blev styret af *bylauget*, der traf beslutninger om dyrkning af jorden, vedligeholdelse af vejene og stridigheder internt og med godset. Endvidere hjalp det

under sygdom og nød og afholdt de årlige fester i form af fastelavnsgilde, ornegilde, Mikkelsgilde og julegilde.

Kattinge Værk

En relativt ukendt del af dansk industrihistorie er det merkantilistiske mølleanlæg **Kattinge Værk**. I 1753 fik godsforvalter Henrik Rosted tilladelse til at anlægge to stampemøller ved Kattinge Sø, der blev opført i 1754 og 1761 ved en ny sluse, ligesom der i 1769 blev anlagt en grynmølle.

I 1768 overdrog Rosted værkerne til et interessentskab, idet køberne var kongefamilien, adelen, Københavns borgmester, landets førende jødiske rigmænd og andre standspersoner.

Stampemøllerne blev anvendt til valkning af klæde, hvorved forstås en behandling af vævede uldstoffer, der passerer gennem et stampeværk. Herefter udskylles valkemidlet, og tøjet rulles og udspændes til tørring. Klædet blev transporteret til og fra København, vel især fra de kongelige klædefabrikker.

Endvidere blev *grynmøllen* anvendt til maling af perlegryn, bankegryn og femerske gryn og var i samtiden "en stor Sjældenhed".

Værket var delvist en kongelig virksomhed, der havde en fast afsætning til staten, men samtidig førte Rosted en aktiv

markedsføring for at afsætte produkterne. I pagt med tiden var han således både en merkantilistisk embedsmand og liberalistisk industrientreprenør.

Landboreformer, striden om vandstanden og udviklingen i 1800-tallet

April 1906

O. 1750 medførte bl.a. stigninger i kornpriserne og de fysiokratiske og humanistiske tanker en stigende interesse for landbruget og bøndernes forhold, hvilket fra 1780'erne førte til de store landboreformer.

På Bistrup Gods blev disse allerede påbegyndt i 1760'erne. *Udskiftningen af landsbyfællesskabet* fandt sted fra 1786 til 1797 og indebar, at hver gård fik et stykke jord og bonden selv bestemte dyrkningen af det. Som det fremgår af udskiftningskortet, blev jorden delt i stjerneform, idet det blev nødvendigt at flytte 8 af gårdene ud på overdrevet.

Dette medførte samtidig, at den fælles dyrkning af jorden forsvandt. Samtidig skete der en forbedring af *driftsformen*. I 1865-66 blev gårdene i Kattinge solgt til *selveje*.

Reformerne medførte den ønskede forøgelse af udbyttet, hvorved bønderne fik bedre forhold, mens *husmændene* fik

dårligere forhold.

Samtidig forsvandt en væsentlig del af landsbyfællesskabet, hvorved *bylauget* gradvist mistede sin betydning.

Samtidig var der en række stridigheder mellem Kattinge Værk og bønderne om

vandstanden i søerne, idet bønderne mente, at værket havde opstemmet vandet, hvorved deres engarealer var blevet oversvømmede.

I 1781 førte dette til en retssag, der først blev afsluttet i 1784 med et forlig. Den officielle fastsættelse af den nye vandstand fandt sted den 30. juli 1784, da der blev nedsat en såkaldt *flodemålssten* ved slusebroen mellem Store og Lille Kattinge Sø.

Tegning af Poul Ørsted Pedersen

Flodemålsstenen var en tilhugget kampesten, der havde indhugget Københavns stadsvåben og årstallet 1784.

Betydningen af denne begivenhed fremgår af, at den blev overværet af Københavns borgmester, birkedommeren, godsforvalteren på Bistrupgaard og direktørerne for Kattinge Værk samt alle godsets bønder i Kattinge.

Stenen stod ved slusebroen indtil 1927, da blev flyttet til Sct. Hans Hospital. Her fandt undertegnede den i 1993, og den 27. august 1996 blev den flyttet tilbage på sin oprindelige plads ved en højtidelighed.

Samtidig medførte udviklingen i 1800-tallet en nedlæggelse af valkemøllerne ved Kattinge Værk, mens grynmøllen ændrede sig til en mere traditionel mølle. I 1890 blev den flyttet til Kattinge, hvor møller Reimert opførte en **vindmølle**, der senere blev til en *købmandshandel*.

O. 1900

Årsagen til dette var, at **Kattinge Værk** blev købt af etatsråd C.W. Ferslew, der opførte en *cellulosefabrik* og flere nye bygninger ved værket, herunder en herskabelig beboelse, og anlagde haven og parken med udsigt over fjorden. Cellulosefabrikken var i drift indtil 1910, da den blev nedlagt på grund af nye toldregler, og samme år døde Ferslew.

Fra 1914 til 1917 blev hele ejendommen igen erhvervet af Københavns Kommune

.Bygaden, juni 2006

Det moderne landsbysamfund og bevaringsdiskussionen

Efterkrigstiden var jo præget af høj økonomisk vækst, teknologiske fremskridt og overgang fra landbrug til industri og service, hvilket medførte en vandring fra land til by og et gennembrud for velfærdssamfundet, der samtidig medførte en stigende interesse for de kulturhistoriske og naturmæssige værdier. Endvidere har udviklingen af informationssamfundet muliggjort udflytning af virksomheder.

Denne udvikling afspejles også i Kattinge, hvor landbruget ikke længere er det dominerende erhverv, idet alle gårdene blevet nedlagt som fuldtidslandbrug, og næsten alle ejendomme er blevet opkøbt af tilflyttere, der har deres job uden for lokalområdet. Endvidere er de gamle håndværk forsvundet, og møllen og købmandshandelen lukkede i hhv. 1958 og 1992.

Alligevel giver udviklingen grund til en vis optimisme, idet flere har fået deres arbejdssted i Kattinge i forbindelse med nye erhvervsaktiviteter og hjemme-

arbejde.

Samtidig er det lykkedes at bevare landsbyens *kulturhistoriske værdier*, idet der ikke er blevet bygget parcelhuse i større udstrækning, ligesom bebyggelsen omkring den åbne *landsbyforde* samt en række værdifulde gårde og huse er bevaret. Dette har medført, at Kattinge er blevet et yndet udflugtsmål, motiv for malere og rammen om danske film.

Endvidere genoplivedes *bylauget* i 1979 og har videreført landsbyfællesskabet og mange af de gamle *traditioner*. I 1980'erne arbejdede bylauget og kommunen på en *bevarende lokalplan* for landsbyen, der dog ikke blev vedtaget, men den indgår i lokal- og regionplanlægningen, og de senere års udvikling har da også forstærket behovet for en sådan bevaringsplan.

Kattinge Værk blev anvendt af Sct. Hans Hospital frem til 1960'erne og anvendes nu som natur- og aktivitetscenter. Det i 1917 opførte elektricitetsværk – *Slusehuset* – anvendes til regulering af vandstanden, ligesom Roskilde Amt i 1990 byggede en fisketræppe. Tilbage

Morgenstemning over Nebbe Slot og Kattinge Sø, 14/9 2006

står den gamle hovedbygning og Ferslews villa med tilhørende park. I 1996 blev området overtaget af Skov- og Naturstyrelsen. I 1980 blev Boserupskoven og Kattinge søerne fredet, men Kattinge Værk blev undtaget herfra. Flere af bygningerne er tegnet af Martin Nyrop og burde være fredede.

Endelig blev det gamle *Nebbe Slot* fredet i 1970 og ligger nu som et gådefuldt minde fra middelalderen. Fjordlandskabet ved Kattinge Vig og Bognæs ligger stadig næsten uberørt hen og betegnes, for igen at citere Fredningsstyrelsen, som ”vel Sjællands mest yndefulde og helstøbte fjordlandskab”.

Med disse herligheder er det ikke overraskende, at området omkring Kattinge Vig og søerne er blevet et søgt udflugtsområde. I takt hermed er området blevet underlagt en række fredningsbestemmelser, men naturværdierne er truede af udviklingen, ligesom vandindvindingerne ved Lejre medfører en tørlægning af vådområderne og ødelæggelse af det naturlige plante- og dyreliv. Den gamle flodemålssten kan derfor stadig have betydning som vogter over vandstanden i Kattinge Søerne!

Afslutning

Sammenfattende indeholder Kattinge-området store kulturhistoriske og naturmæssige værdier, der er en vigtig del af vores kulturarv og til glæde for både borgerne og de mange besøgende. Imidlertid er området truet af især byudviklingen, stigende ejendomspriser og udstykningspres. Det er derfor vigtigt, at der vedtages en bevarende lokalplan for Kattinge Landsby, at Kattinge Værk fredes og at der er klare regler for adgangen til og bevaringen af Kattinge Søerne og området ved Kattinge Vig.

Litteratur

- Christensen, V., 1917: ”Kattinge Søer og Værk”. Historiske Medd. om Københavns Amt, 1917-18, Bind 6.
- Færregaard, L., 1992: Lidt af Kattinges historie. Note.
- La Cour, V., 1955: *Nebbe*. Historisk Samfund for Københavns Amt.
- Linvald, A., 1932: *Bistrup - Byens Gods. 1601-1931*. Københavns Kommunalbestyrelse.
- Refsgaard, M., 1994: *Kattinge Værk og Søernes historie*. Lokalhistorisk Kreds for Herslev Sogn. I Roskilde-samlingen, Roskilde Bibliotek.
- _____, 1996: ”Kattinge Landsby”; ”Nebbe Slot”; ”Kattinge Værk og

Sø” og ”Flodemålsstenen”. Serie udgivet af ”Det historiske landskab - museet uden vægge” i f. m Kulturby 96. I ”Fra landsby til landsby langs åer, søer og strande - igennem marker og skove”, Lejre Fredningsforening under redaktion af Jørgen Olsen, 1998.

_____, 2005: *Kattinge Landsby, Værk og Søer. Et lokalområde i økonomisk-historisk perspektiv*. Aarhus.